

До 125-річчя від дня народження В.К.Винниченка

С.В.Кульчицький*

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО: СВІТОГЛЯДНА ЕВОЛЮЦІЯ

У статті аналізується система світоглядних цінностей Володимира Винниченка, його ідеологічна еволюція від соціал-демократизму до націонал-комунізму, спроби знайти спільну мову з більшовиками і причини невдачі цих останніх.

Ми досі не можемо визначити свого ставлення до Володимира Винниченка. Ми – це колишні радянські люди, тобто ті, хто в своєму житті пережив колосальну світоглядну травму. Наше ставлення до нього ускладнюється ще й тим, що ступінь травмованості в нас різний, а немало людей взагалі не відмовилися від колишніх ідеологічних цінностей. У невеликої частини – тих, хто працює в осередках сучасної КПУ, ця невідмова є демонстративною, у більшості вона прихована, і такі люди живуть роздвоєним життям. Звичайно ж, багато хто зовсім не задумується над ідеологічними цінностями, замінюючи їх чим-небудь іншим, наприклад, латиноамериканськими серіалами.

Проблема радянських ідеологічних цінностей має й інший зріз, пов'язаний із самою природою комунізму. В країні (тепер – у країнах), де за останнього змінилося три покоління, нема чіткого визначення – що таке комунізм? Зовсім невелика частина людей погоджується з тим, що він таки існував. Більшість називає соціалізмом те, що було, а комунізмом вважає його пропагандистську машкару: міфічне суспільство з молочними ріками та киселевими берегами. Внаслідок цього комуністична практика, й особливо її репресивна складова, трансполується на інші поняття: частіше за все – на сталінізм (і я цим грішив), меншою мірою – на більшовизм.

Не дивно, що в нашу епоху погляд на В.Винниченка надзвичайно мінливий. Різні люди у різноманітних обставинах підходять до нього з протилежних позицій та дають взаємовиключаючі оцінки. Ще й треба подякувати їм, що дають, тому що переважна більшість зовсім не згадує Володимира Кириловича – ні як письменника, ні як революціонера, ні як батька-засновника УНР.

Кілька слів про В.Винниченка як батька-засновника тієї держави, від якої ми ведемо свій родовід. Українська компартійно-радянська номенклатура зберегла владу під час розвалу СРСР, але змушена була спертися на нові цінності, щоб суверенізувати її. Так ми і жили 13 років з цією номенклатурою, поступово пристосовуючись до глобального ринку, приватної власності й нових ідеологічних орієнтирів. Ставлення керівників незалежної України до трьох батьків-засновників УНР було різним: М.Грушевського канонізували, В.Винниченка більш-менш терпіли та навіть окремі твори видавали в "Шкільній бібліотеці", а про С.Петлюру не бажали і згадувати.

Ось з таким багажем ми підходимо до чергового ювілею Володимира Кириловича. Сучасне українське суспільство ще не визріло достатньою мірою, щоб об'єктивно оцінити масштаб цієї особистості – справді гігантський. Добре хоча б те, що ми не забуваємо його. Але В.Винниченка треба вивчати й вивчати. Тут є велике поле діяльності для істориків, філологів, політологів. Про архіви останнього треба потурбуватися. Тут також є поле діяльності для нової влади. Треба домогтися з українською діаспорою у Північній Америці та з урядом США, щоб перевезти ці архіви в Україну.

*Кульчицький Станіслав Владиславович – д-р іст. наук, професор, заст. директора Інституту історії України НАНУ.

У неувазі (часом і неповазі від незнання) до В.Винниченка нема чиєїсь злої волі. Досліджуючи епоху, в якій Володимир Кирилович жив і діяв, історикам треба вивчати його самого, щоб розповісти про нього суспільству. Передусім треба вивчити ідеологічні орієнтири цієї людини, її світоглядний злам. Це завдання досить складне, тому що самі дослідники зазнають такого ж зламу. Однак воно полегшується наявністю унікального за своїми якостями щоденника. Значну частину життя В.Винниченко вів останній, у якому робив щирі спроби розібратися в самому собі.

Всі, хто писав про Володимира Кириловича, фіксують наявність зламу у його світоглядних позиціях. Чому ж В.Винниченко не визнав останнього навіть наодинці із самим собою, тобто в щоденникових записах?

Відповісти на це замість нього повинен історик, якого з дитинства виховували на ідеях марксизму-ленінізму. Він теж пройшов світоглядну еволюцію. Наважитися на таку відповідь я можу, тому що маю об'єктивну перевагу перед Володимиром Кириловичем: живу в інший час. Наприкінці ХХ ст. комунізм теоретично й практично цілком вичерпав себе. Тепер легше оцінювати це вчення, ніж півстоліття тому, коли його реальність та силу підтверджувала могутня наддержжава. Адже відомо: поки явище не вичерпало себе, його важко відділити від інших, щоб вивчити у чистому вигляді.

В.Винниченко був професійний революціонер, і вершини його життя пов'язані з революцією. Якою саме? Відповідь на питання про світогляд останнього треба починати з визначення характеру її.

В дослідженні минулого висновки залежать від того, як згрупувати історичні явища й факти. Історію 1917 – 1920 рр. писали ті, хто тоді переміг. Вони поділили факти на три групи: Лютнева буржуазно-демократична революція, пролетарська революція, яку у 10-у річницю урочисто назвали Великою Жовтневою соціалістичною, громадянська війна. В цій класифікації не знайшлося місця для національних революцій у Російській імперії. Підкреслювалося, що національне питання було другорядним.

Після 1991 р. попередні переможці зійшли зі сцени. Разом з ними пішла в небуття концепція Великого Жовтня. Почала формуватися концепція Української революції як самостійного історичного феномену. Соціально-економічна складова революційних подій на території України тепер мало кого цікавила. На перший план вийшло розв'язання національного питання. Наявність спільних, тобто загальноросійських, закономірностей революційного процесу стала заперечуватися. Революція у Росії почала вивчатися в курсі загальної, а не вітчизняної історії, поряд з матеріалами про Першу світову війну та Листопадову революцію у Німеччині.

Потужна постать Володимира Винниченка не пасує ні до першої, ані до другої концепції. Вона вкладається у формат подій тільки за двох умов: по-перше, якщо ми не відділятимемо національної й соціальної складової в революції; по-друге, якщо відмовимося від вузькопартійного погляду на останню.

Цілком зрозуміло, що возведення перевороту більшовиків у ранг самостійної революції пояснювалося інтересами переможців. Жовтнева революція кваліфікувалася як пролетарська, тому що більшовики оголосили себе партійним авангардом робітничого класу. Відповідно попередня, Лютнева революція розглядалася як буржуазна: до влади тоді прийшли представники лівої частини партійно-політичного спектру Державної думи.

Проте сучасниками подій, не виключаючи більшовиків, Російська революція сприймалася як цілісний процес, в рамках якого певні політичні сили вдавалися до заколотів та переворотів з метою захоплення влади – корнілівського або

ленінського. Більшовики завжди клялися іменем революції, але саме вони припинили її розгоном Установчих зборів у січні 1918 р.

Російська революція почалася зі зруйнування імперії. Самодержавство повалили не політичні партії, а ради робітничих і солдатських депутатів, які утворилися на гребені стихійного народного повстання спочатку в імперській столиці, а потім – у всій країні. Солдатами були переважно селяни. Завжди розпорошені умовами сільськогосподарського виробництва, вони не могли створити власної політичної організації. Проте з 1914 р. багатомільйонне селянство було організоване армією, дістало в свої руки зброю й навчилося нею користуватися.

Спочатку російським соціалістичним партіям вдавалося утримувати контроль над народними низами, об'єднуваними у радах робітничих та солдатських депутатів. Ці партії проголосили кінцевою метою революції скликання Установчих зборів, віддали державну владу, яка фактично перебувала в руках рад після розпаду імперської адміністративної вертикалі, легітимним партіям Думи, а згодом, після перших політичних криз, розділили її з цими останніми. Проте вкрай радикальні гасла Російської революції формувалися від початку радами: землю – селянам, фабрики – робітникам, мир – народам! Називати буржуазною революцією, яка ставила за мету ліквідацію капіталізму, не випадає. Російська революція мала декілька зрізів, і головним у ній був робітничо-селянський, а точніше – радянський зріз. Все-таки далеко не всі робітники й особливо селяни зазіхали на приватну власність.

В українських губерніях ради формувалися, як правило, в промислових регіонах та на фронтах, тобто у російськомовному середовищі. Відповідно вони контролювалися загальноросійськими партіями соціал-демократів (переважно меншовиками) й есерами. Депутати рад не співчували українській державності, скоріше навпаки. Вони були рушійною силою Російської революції на території України.

Аналогічними силами національної революції були селяни і нечисленна українська інтелігенція. Революційні події 1905 – 1907 рр. в Україні практично не здобули національного забарвлення через те, що розпорошені селяни не відіграли у них істотної ролі. Тепер же вони були одягнуті в солдатські шинелі й надали могутню підтримку українським партіям у створенні національної державності.

Серед українських селян частка міцних господарів була досить високою. Вони здебільшого не поділяли настроїв селянської бідноти, спрямованих на зрівняльний поділ землі та пов'язану з ним ліквідацію поміщиків як класу. У цілому, однак, класові інтереси українських і російських селян збігалися. Давалося взнаки існування їх в одній державі впродовж сотень років. Соціально-економічні умови в українських та російських губерніях мало відрізнялися. Отже, соціальна складова у Російській і Українській революціях в основному збігалася. Гасло зрівняльного поділу поміщицьких маєтків було популярним також в Україні. Поділяв його, на відміну від інших лідерів національної революції, й В.Винниченко.

Через кілька місяців після падіння самодержавства на авансцені революції опинилася партія більшовиків. Ленінська політична програма була комуністичною, а не радянською. У країні, населення якої складалося в основному з дрібних власників, не існувало міцного соціального ґрунту для поширення комуністичних ідей. Ніхто з останніх не міг співчувати ліквідації приватної власності. Однак більшовики завойовували популярність у радах своєю позицією щодо ліквідації поміщиків та капіталістів. Це радянське гасло збігалося до певної міри з принципово іншим, комуністичним гаслом ліквідації всієї приватної власності. Більшовики могли собі дозволити на певний час не акцентувати уваги на необхідності ліквідації приватної власності селян, кустарів, ремісників, торговців.

Після придушення корнілівського заколоту більшовицький з'їзд взяв курс на збройне повстання. В зв'язку з цим В.Ленін тимчасово відмовився від комуні-

стичних гасел на користь радянських. Зокрема більшовики висловилися за зрівняльний поділ землі замість утворення великих господарств (комун і радгоспів). Гасло "Фабрики – робітникам!" не деталізувалося, хоч кожна сторона після націоналізації підприємств планувала протилежні дії: робітники – їх приватизацію, а більшовики – одержавлення.

Зміна гасел для останніх була корисною. Вони ототожили себе з радянською революцією, витіснили з рад політичних конкурентів – меншовиків й есерів – і здобули під час жовтневого перевороту політичну владу. Зміцнившись, вони повернулися до комуністичної політики. Випадки приватизації підприємств робітничими колективами Ленін назвав вкрай небезпечним анархо-синдикалізмом. Зрівняльний поділ землі став фактом, але в 1919 та 1929 рр. були зроблені спроби переходу до колгоспів і радгоспів, перша з них – провальна, однак друга – успішна. Тим не менше, гасла "Землю – селянам, фабрики – робітникам!" у масовій свідомості залишилися більшовицькими. Таки ми їх називає й В.Винниченко¹.

Подивимося на жовтневий переворот його очима. Разом з більшовиками до влади прийшли ради. Одразу почалася реалізація гасел, висунутих ними на початку Російської революції. Радянська влада була реальною в кожній своїй ланці. Владними функціями ради наділяли мільйони людей. Чи могла конкурувати з такою справді народною владою та парламентська республіка, яку повинні були встановити Установчі збори?

Тільки у 1920 р., під час перебування в Харкові й Москві, Володимир Кирилович побачив, що собою, насправді, являла радянська влада. За виконками рад, які користувалися розпорядчими функціями, приховувалася незрима влада компартійних комітетів. РКП(б) поділилася на зовнішню та внутрішню партії. Перша з них зберігала всі ознаки політичної партії, а друга, номенклатурна, стала державною структурою – нервовим центром усіх легально існуючих організацій. Кожний компартійний комітет цілком підпорядковувався тому, який стояв вище за адміністративно-територіальним поділом. Замість проголошеної "диктатури пролетаріату" під виглядом радянської влади встановилася диктатура купки компартійних вождів.

Закладені у радах можливості для встановлення партійної диктатури В.Ленін побачив ще в 1905 р. Вони якраз і були реалізовані під час жовтневого перевороту. Встановлений восени 1917 р. компартійний контроль над радами призвів до цілковитої зміни їхньої внутрішньої суті. Найголовнішою функцією компартійних комітетів відтоді стало так зване "радянське будівництво". З органів революційної самодіяльності народних низів ради перетворилися на підконтрольну більшовикам державну структуру, персональний склад якої спочатку визначався компартійними комітетами, а потім легітимізувався на виборах.

За допомогою таких "кишенькових" рад більшовики почали після розгону Установчих зборів альтернативну радянській та цілком іншу за своїми цілями комуністичну революцію. Вона здійснювалася всупереч волі переважної більшості населення, а тому розтягнулася на довгих два десятиліття. Більшовицька революція не має прямого відношення до Російської.

Дуалізм винайденої Леніним системи влади допоміг більшовикам справитися з визвольним рухом у більшості національних окраїн імперії, що розпалася. Використовуючи військову силу і нестримну соціальну демагогію, вони створили й утвердили національні радянські республіки. Завдяки конституційно незримій компартійній диктатурі, конгломерат зовні незалежних (з 1922 р. – союзних) республік, насправді, являв собою не менш централізовану країну, ніж дореволюційна імперія. У цьому В.Винниченко мав нагоду пересвідчитися в 1920 р., коли приїхав на деякий час у Москву та Харків з еміграції.

Основною метою комуністичної революції було підведення економічної основи під створений більшовиками у 1917 р. диктаторський політичний режим. Мова йшла передусім про побудову планової економіки, здатної керуватися директивами з одного центру. Після перших невдач державна партія зробила тимчасову перерву в комуністичному штурмі й з 1921 – 1923 рр. лібералізувала соціально-економічну і національну політику. Жахлива практика, якою обернулася у 1918 – 1920 рр. більшовицька революція, була віднесена на рахунок нав'язаного війнами "воєнного комунізму", який нібито не мав жодного стосунку до справжнього комунізму. Концепцію його, яка рятувала пропаговану більшовиками комуністичну перспективу, В.Ленін розробив тільки в 1921 р., тобто вже після переходу до непу. Відтоді комунізм був оголошений "світлим майбутнім", а поточним завданням стало так зване "соціалістичне будівництво", здійснюване методом масового терору. Свого апогею останній досяг у десятиліття 1929 – 1938 рр., тобто під час другого комуністичного штурму.

В.Винниченко міг стежити за "соціалістичним будівництвом" у СРСР тільки на основі повідомлень радянської преси та надто суб'єктивних свідчень окремих осіб. Тому він часто приймав бажане за дійсне й, як правило, запізнювався з висновками. Щоденникові записи 20-х і першої половини 30-х рр. переконливо показують, однак, його розчарування у комунізмі. Підставою для цього була практика будівництва останнього в СРСР.

Володимир Кирилович був радянцем, тобто прихильником рад як органів революційної активності народних низів у соціальній революції. Коли більшовики привласнили радянські гасла й внаслідок цього підпорядкували собі ради, він став прибічником комуністичної ідеології в її ленінській інтерпретації. Інакше кажучи, комунізм почав йому подобатися тільки тоді, коли В.Ленін з тактичних міркувань відмовився від комуністичних гасел та взяв на озброєння радянські.

Прагнучи розв'язати проблеми соціальної революції у радянському дусі, В.Винниченко в 1917 р. відмежовувався, тим не менше, й від рад, і від більшовиків внаслідок невизнання ними національного питання. Після "екскурсії" в Харків та Москву у 1920 р. він оформив своє відмежування в таких гострих виразах, що заробив собі почесне звання "ворога народу".

Вересень 1920 р. – одна з важливих дат у житті Володимира Кириловича. Він не прийняв продиктованих Москвою "правил гри" й знову опинився на чужині. Відмова від співробітництва з більшовиками поставила крапку на кар'єрі його як політика, хоча він тоді цього не усвідомлював. Багато років В.Винниченко не втрачав надії повернутися на Батьківщину, спочатку як активний політик, а згодом – як приватна особа. Проте ця надія не впливала на характер його гострих висловлювань щодо політичної лінії більшовиків.

Прагнучи бути чесним із собою і з іншими, Володимир Кирилович не піддавав свої висловлювання й дії самоцензурі. Після повернення він виступив з відкритим листом "Революція в небезпеці! (Лист Закордонної групи УКП до комуністів і революційних соціалістів Європи та Америки)". Цей памфлет був надрукований окремою брошурою одночасно українською, німецькою, французькою й італійською мовами. Вона мала вихідні дані "Відень-Київ, 1920 р."

Малотиражна брошура на початку 20-х рр. загубилася серед сотень тисяч різноманітних зразків поліграфічної продукції, що з'явилися тоді в Європі, але вдруге народилася в упорядкованому Тарасом Гунчаком і Романом Сольчаником тритомному збірнику документів та матеріалів "Українська суспільно-політична думка в 20 столітті", який був надрукований мюнхенським видавництвом "Сучасність" у 1983 р. й на зламі 80 – 90-х рр. завозився невеликими партіями в Україну. Підрозділ "Володимир Винниченко про радянську владу на Україні", що складався переважно з тексту забутої віденської брошури, з величезним інтересом

читали всі, хто у ту зламну епоху переосмислював стереотипи та замислювався над напрямками реформування політичного устрою після завоювання державної незалежності.

Відкритий лист написаний з властивим В.Винниченку подвоєним талантом політика і письменника. Політик формулював убивчі звинувачення, а письменник знаходив для них образну та емоційно насичену форму викладу.

Володимир Кирилович визнав, що уявлення членів організованої ним в еміграції Закордонної групи УКП про становище у Росії й в Україні не збіглися з реальною дійсністю. Визнаючи за РКП(б) роль керівного центру світового комуністичного руху, він з гиркотою підкреслював, що основною рисою цієї партії є "абсолютний централізм" як у внутріпартійному житті, так і в усіх галузях її діяльності – економічній, державній, політичній, національній та ін. Централізм, підкреслював Володимир Кирилович перебуває у глибокій суперечності з тенденціями самої революції, а вся діяльність правлячої партії має дві сторони: одну – формальну, декларативну, а другу – дійсну, реальну.

"Будучи відірваною від Росії й України, – писав В.Винниченко, – "Закордонна Група Україн. Ком. Партії", до якої я належу, мала змогу зазнайомитись тільки з декларативною, програмовою стороною діяльності керуючої партії. Судячи про становище на Україні по тих офіційних документах-деклараціях, що доходили за кордон, а також по тих майже офіційних відомостях, які вона листовно одержала від бувших боротьбистів, теперішніх членів Комуністичної партії (большевиків) України, наша організація вірила, що українська робітничо-селянська державність, справді, твориться, що, будучи в федеративному зв'язку з Совітською Росією, беручи поміч у неї й сама даючи сили на спільну справу, вона в той же час самостійно розвиває свої внутрішні сили. Так само Закордонна група гадала, що Комуністична партія (большевиків) України, стоячи в тісному зв'язку з Рос. ком. партією, має певну самостійність існування й діяльності, що вона походить з широких пролетарських мас села й міста України, що тісно зв'язана, поріднена з цими масами й у них черпає свою силу"².

Фактично ж, як заявив В.Винниченко, коли побачив зблизька систему влади у радянських республіках, РКП(б) була "сліпою машиною" в руках невеликої купки людей. Залізна дисципліна у партії "нового типу", якою так пишались вожді більшовиків, була дисципліною не односторонців, а солдатів. Вона базувалася не на вірі та відданості ідеї, а на страху кари або бажанні вислужитися перед начальством. Принцип абсолютизму, як називав Володимир Кирилович статутний принцип демократичного централізму, покладався в основу діяльності не тільки правлячої партії, а й держави. В результаті, робив він висновок, влади рад у радянських Росії та Україні майже вже немає, а самих їх зведено до ролі декоративних установ.

В.Винниченко з гиркотою визнавав, що УСРР не є самостійною й незалежною робітничо-селянською державою, що уряд її не виборний, а сформований правлячою партією, причому навіть не КП(б)У, а безпосередньо політбюро ЦК РКП(б)³.

Ці положення брошури Володимира Кириловича я цитую з двоїстим почуттям. Згадую, що наприкінці 80-х рр. вони були одкровенням для всіх нас. Проте за півтора десяти років дослідники комуністичного тоталітаризму просунулися далеко вперед, і тепер можна побачити, що саме єднало або роз'єднувало В.Винниченка з більшовиками.

Володимир Кирилович помилково вважав, що причини його розбіжностей з ними полягають тільки в національному питанні⁴. Справді, воно роз'єднувало діячів Української революції та керівників Росії. Однак завдяки специфічній системі влади, яку побудував В.Ленін, більшовикам вдалося переконати багатьох, що

вони здатні це питання розв'язати. Тому треба зупинитися на характері української радянської державності.

Коли ми розглядаємо короткий проміжок часу між жовтнем 1917 р. й січнем 1918 р., то завжди підкреслюємо тільки одну сторону більшовицького перевороту: розправу з політичними противниками. Це якраз те, що лежить на поверхні. А, насправді, вони зробили набагато більше: прибрали до рук ради. Цей вираз повинен зрозуміти кожний, хто хоч раз у житті голосував до 1989 р. Вибори в органи влади, якими стали ради після жовтневого перевороту, надійно контролювалися компартійними комітетами. Це означало, що вони після того, як необережно підтримали більшовиків, потрапили під контроль останніх, докорінно змінили свою природу і стали прикриттям незримій, тобто не описаній у радянських конституціях диктатури ленінської партії. Фактично ж це була диктатура купки компартійних вождів. Вони будували партію на засадах так званого "демократичного централізму", який не мав ознак справжньої демократії. До речі, В.Винниченко не вважав цей термін синтезом непеєднаних понять. Йому здавалося, що централізм та демократію можна поєднати в одному виразі. Не одному Володимиру Кириловичу так здавалося. Якраз тоді утворилася опозиційна група децистів, тобто тих, хто бажав відновити нібито втрачений у РКП(б) принцип демократичного централізму. Навесні 1920 р. вони організували "повстання" делегатів Всеукраїнської конференції КП(б)У. Це був єдиний в історії РКП(б)–ВКП(б)–КПРС випадок непокори периферійної організації партійному центру.

Компартійно-радянський режим, який назвали радянською владою, був геніальним витвором Леніна. Хоч партійні комітети фактично стали державними органами, вони взяли безпосередньо на себе обмежену частку управлінських функцій (передусім – пропаганду й кадри). Лєвова частка державної роботи покладалася на виконавчі комітети рад. Завдяки розмежуванню функцій партія зберігала політичну владу, але не брала на себе відповідальності за поточні справи. Ради не позбавлялися політичного впливу, але наділялися повним обсягом розпорядчих функцій. Можливі непорозуміння між партійним і радянським апаратами попереджувалися заміщенням відповідальних посад у радянських установах тільки членами партії. В останній, як правильно зазначав В.Винниченко, панувала залізна дисципліна.

У відкритому листі Володимир Кирилович зробив інтуїтивний висновок про те, що влади рад у Росії та в Україні "майже вже немає". В умовах диктатури вони, справді, змінили свою природу. Проте більшовики не звели ради, як він твердив, до ролі декоративних установ. Навпаки, більшовицька диктатура здійснювалася майже виключно через них. Навіть чекістські органи у кожній ланці адміністративно-територіального поділу підпорядковувалися, хай тільки формально, виконавчим комітетам рад.

Така політична система позбавляла державну партію залежності від виборців. Навпаки, якраз останні ставилися в залежність від партії. Тобто населення фактично позбавлялося права наділяти владою тих, кого воно обирало до її органів. Одночасно через систему рад компартійна диктатура заглиблювалася у народні низи. Досягалася це шляхом надання мільйонам громадян реальних, хоча й обмежених, управлінських або контрольних функцій. В результаті створювалася ілюзія народовладдя. Сумніватися у народності такого режиму було важко, тим більше, що свої кадри він черпав з народних низів.

Виходячи з викладеного вище, слід зробити висновок про те, що ради не були елементом національної революції ні в первинному, ні у спотвореному більшовицькою диктатурою вигляді. Спочатку вони уособлювали на території України Російську революцію, яка займала інколи нейтральну, а здебільшого – ворожу позицію щодо національно-визвольного руху пригноблених царизмом народів. Коли

жовтневий переворот і наступні дії партії Леніна по зміцненню радянської влади звели нанівець Російську революцію, Українська Народна Республіка опинилася вічною з диктатурою, яка поставила за мету знову "зібрати" імперію, що розпалася.

Симбіоз компартійної диктатури з владою радянських органів давав можливість більшовикам вибудовувати державу у довільних формах. Видимі конструкції останньої не мали значення, бо за ними ховалася не відображена в конституціях диктатура жорстко централізованої партії. Якраз ця особливість їй дозволила запровадити у життя національну радянську державність. Іззовні вона здавалася істотною поступкою визвольному руху пригноблених народів.

Радянська Україна створювалася в 1917 р. з тактичних міркувань, щоб полегшити поглинення УНР. Після перемоги у громадянській війні ленінський Раднарком збирався позбавити Україну національної державності. Виявилось, однак, що джина вже випустила з пляшки. Таку ідею мало хто підтримав навіть в українських компартійно-радянських колах. Врешті-решт, радянізовану Україну й інші національні республіки побудували як формально незалежні від Росії держави.

Облудна суть української радянської державності для С.Петлюри була зрозумілою від початку. Мало сумнівався у цьому і М.Грушевський. Коли Михайло Сергійович зважився приїхати в УСРР, то тільки для того, щоб займатися науковою працею. Він демонстративно уникав найменших проявів заангажованості у політичних справах, хоч можновладці з ЦК КП(б)У постійно провокували його на виявлення солідарності з радянською владою.

В.Винниченко, як бачимо, зробив спробу політично співробітничати з більшовиками й навіть увійти до складу компартійно-радянського керівництва УСРР. Чим же він відрізнявся від інших керівників УНР?

Це правда, що ради робітничих та солдатських депутатів були головною рушійною силою Російської революції на території України. Проте національна революція теж мала весь спектр соціальних гасел, аж до екстремістських. Володимир Кирилович якраз і був яскравим представником екстремістської течії всередині УСДРП. Коли у 1906 р. скрізь по селах поширилися селянські виступи проти поміщиків, він запропонував, як свідчив Є.Чикаленко, "організувати по всій Україні, і то в одну ніч, підпали поміщицьких садиб, і був дуже огірчений, коли це відкинули"⁵.

Треба констатувати, що один з керівників національної революції за тривалий час досить-таки тісного спілкування з більшовицьким режимом не зрозумів, що ради робітничих та солдатських депутатів стали іншими. Тільки перебуваючи у Москві й Харкові в 1920 р., В.Винниченко пересвідчився у двох фактах: по-перше, ради підпорядковані компартійним вождям; по-друге, національна радянська державність нічого не варта. Розчарування було настільки глибоким, що вилилося в гострі інвективи відкритого листа проти облудної політики Москви.

Москва та Харків не забарилися з реакцією. Уряд Х.Раковського інспірував у радянській пресі серію статей, в яких В.Винниченка характеризували як запеклого українського націоналіста. V Всеукраїнський з'їзд рад, який працював від 25 лютого до 3 березня 1921 р., вивів його зі складу ВУЦВК (членом цього найвищого радянського органу УСРР Володимир Кирилович став заочно, ще до приїзду в Москву, на IV Всеукраїнському з'їзді рад у травні 1920 р.). Окремою постановою V з'їзд оголосив В.Винниченка поза законом як "ворога народу".

Оголошення поза законом означало, що тепер він міг стати жертвою будь-якої людини, котра взяла б на себе клопіт фізично знищити його. Як правило, чекісти в таких випадках не покладалися на самоплив і самі організували таємні операції по ліквідації "ворогів народу" за рубежем. Над життям Володимира Кириловича нависла загроза. Тим не менше, він не змінив тону своїх висловлювань

на адресу більшовицького режиму. У виданні "Нова Україна", започаткованому в Празі, В.Винниченко писав у 1923 р.:

"Цим заявляю, що, дійсно, я – щирий ворог цієї банди, яка сміє називати себе представниками народу. Ворогом такого "народу", цебто реакційної деспотичної олігархії, я є вже 23 роки... І як тоді я вважав за честь собі бути ворогом царсько-жандармського "народу" й бути поза законом насильників і гнобителів українського народу селян і робітників, так і тепер із гордістю приймаю титул ворога непо-чекістського, окупаційного, насильницького і грабіжницького "народу" й охоче, всією душею стаю поза його закон"⁶.

Незабаром, однак, ставлення Володимира Кириловича до більшовиків знову почало мінятися. Справа не в ньому – змінювалася економічна та національна політика Кремля. Відразу після утворення СРСР, у квітні 1923 р. XII партійний з'їзд проголосив курс на коренізацію (в УСРР – українізацію). Метою було укорінення структур влади серед населення національних республік. Тобто коренізація мала змусити чекістів, чиновників і пропагандистів перейти на мову того населення, серед якого вони працювали. Однак радянська кампанія коренізації не могла не зближуватися у певних вимірах з політикою українізації, яку здійснювали В.Винниченко та його колеги під час існування УНР. Спільним знаменником для обох типів українізації – національного й радянського – була дерусифікація. Переслідувану сотні років рідну мову українці тепер почули в школах і закладах культури.

На відміну від інших союзних республік, де коренізація обмежувалася переважно завданнями зміцнення державної влади, в Україні ця офіційна кампанія супроводжувалася стрімким національно-культурним відродженням. На це були свої причини.

За економічним та людським потенціалом УСРР дорівнювала всім іншим національним республікам, разом узятим. Саме тому вона користувалася підвищеною увагою конкуруючих угруповань у Москві. В квітні 1925 р. Й.Сталін узяв партійну організацію республіки під власний контроль, призначивши на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У наближеної до нього людини – Лазаря Кагановича. Перебуваючи в республіці до липня 1928 р., Каганович забезпечив підтримку свого патрона республіканською партійною організацією у боротьбі за владу, яка точилася в Кремлі. Проте за підтримку треба було платити. Такою платою стала згода Сталіна і Кагановича на певну свободу дій компартійно-радянського керівництва УСРР у національно-культурній галузі. Користуючись їх підтримкою, націонал-комуністи в республіканському керівництві почали витискувати з політики українізації максимум можливого.

Лібералізація курсу Кремля у галузі економіки та культурно-національної політики позначилася й на імміграційному законодавстві. За Ризьким мирним договором 1921 р., радянські республіки і Польща обопільно зобов'язувалися надавати переселенцям та реемігрантам матеріальну допомогу й моральну підтримку. В радянському законодавстві ці норми було поширено на всіх громадян, які з власної волі або завдяки воєнним обставинам опинилися за межами СРСР. У зв'язку з цим до українських радників і секретарів повноважних представництв у Берліні, Варшаві, Празі й інших столицях стали звертатися бажаючі набути громадянство УСРР та переселитися до Радянського Союзу. Найбільш гучним став приїзд у Київ у березні 1924 р. М.Грушевського.

Щоб стали зрозумілими обставини, пов'язані з виникненням питання про повернення Володимира Кириловича, треба розповісти спочатку про долю його літературних праць в Україні. Виявляється, що керівництво УСРР розрізняло тоді Винниченка – політика й письменника. Політика оголосили "ворогом народу", а письменника активно друкували, хоча гонорар не платили. Роздратований Володимир Кирилович 13 квітня 1921 р. звернувся до ЦК КП(б)У з відкритим листом,

опублікованим у газеті "Українські робітничі вісті" (Вінніпег, Канада): "Оповідивши мене "ворогом народу", поставивши мене поза свій закон, непо-чекізм без мого дозволу видає мої літературні праці і краде мій авторський гонорар. Причому, щоб крадені речі краще продавались, праці сі видаються з портретом "ворога народу" і з передовою статтею, в якій цього "ворога народу" називають пролетарським письменником, революціонером, виразником працюючих клас і т.п."⁷.

Жодної реакції з боку урядових кіл цей протест не викликав. Державне видавництво України (ДВУ) продовжувало публікацію окремих, ще дореволюційних творів В.Винниченка, бо вони користувалися великим попитом. А незабаром Володимир Кирилович пересвідчився в ефективності ринкових відносин, хай навіть спотворених "непо-чекістською" диктатурою. Кооперативне видавництво "Рух" оголосило про намір надрукувати п'ятитомник вибраних творів популярного письменника. Насправді, видавничий проект виявився набагато масштабнішим. "Твори" В.Винниченка були видані "Рухом" за 1923 – 1926 рр. в 21 томі. У 1926 р. останній розпочав новий видавничий проект. За два роки він видав три серії "Творів" В.Винниченка: "Оповідання" (у восьми томах), "Драматичні твори" (в семи томах) та "Романи" (у семи томах). Разом з незакінченою серією "Нові твори", розпочатою в 1928 р., було видано 25 томів загальним обсягом 6642 стор. Жодний український письменник не мав таких багатотомних видань своїх творів.

У 1924 р. Володимир Кирилович завершив працю над першим в історії української літератури утопічним романом у трьох томах "Сонячна машина". Однак ніхто на Заході не виявив бажання видавати тритомник мовою оригіналу або в перекладі. Тоді він передав рукопис працівникові ДВУ, який перебував у постійному представництві СРСР у Празі, а той – раднику постпредства з українських справ Антону Приходьку. Останній був у минулому членом УПСР і входив до Центральної Ради, а в 1920 р. разом з групою боротьбистів перейшов до КП(б)У. Він прочитав роман, відіслав його у Харків, до видавництва, й написав В.Винниченку листа з пропозицією повернення в Україну.

Про дальший перебіг подій ми дізнаємося з письменницького щоденника. Під час перебування в Празі до нього завітала довірена особа М.Скрипника – Олександр Бадан. Він заявив, що має бути посередником у переговорах про повернення Володимира Кириловича. Приходько пропонував повернутися за умови поступок у національному питанні. Це відкрило б шлях до участі В.Винниченка в уряді УСРР. Володимир Кирилович занотував під 31 січня 1925 р. цю інформацію та додав: "Розуміється, безнадійно, але факт цей цікавий як покажчик їхньої слабості"⁸.

Через кілька тижнів, уже з Парижа Винниченко написав листа Бадану, а у щоденнику занотував собі: "Мій песимістичний погляд: розходження настільки великі, що порозумітися неможливо. Українізація (справжня) тісно зв'язана з економічними і політичними питаннями. Централізація і диктатура Політбюро РКП є ті причини, які внеможливають усамостійнення політики і фінансів на Україні. Справа не в посаді для мене, а в загальних поступках"⁹.

Як бачимо, Володимир Кирилович не дивився на українізацію крізь рожеві окуляри, чим нерідко грішать сучасні українські історики. Крім того, для нього було неясно, які сили стоять за спиною А.Приходька. На відміну від переговорів з М.Грушевським, які точилися в ЦК КП(б)У навколо проблеми його майбутньої роботи у Всеукраїнській академії наук, А.Приходько ставив питання про політичне співробітництво. В.Винниченко як письменник не цікавив офіційний Харків. Його твори видавалися в Україні незалежно від місцеперебування автора.

Все це непокоїло Володимира Кириловича. Він мав підстави думати, виходячи з досвіду переговорів 1920 р., що його бажать використати для внесення розколу в еміграцію й тільки. Щоб запобігти цьому, В.Винниченко накреслив собі такий план дій: "Мій план: спровокувати на переговори, на виставлення ними

умов (по можливості, в документах), заявити про свої позиції. Розуміється, ні до якої згоди прийти у нас не може, в це може вірити наївний Олександр (Бадан – Авт.). Але скористатися з можливості викрити їх – треба. З огляду на чергове завдання опанувати селом вони можуть вступити в серйозні балачки зі мною, маючи намір, розуміється, використати мене для себе та й більш нічого, не думаючи ні про які поступки”¹⁰.

Цілком зрозуміло, що не посада у компартійно-радянському апараті цікавила В.Винниченка. Це він переконливо довів ще в 1920 р. З яким же теоретичним багажем Володимир Кирилович вступав у новий діалог з представниками радянської влади? Безліч різноманітних висловлювань у щоденнику поряд з блискучим аналізом теоретичних поглядів В.Винниченка, який здійснив у свій час Іван Лисяк-Рудницький, допомагає розібратися в цьому непростому питанні.

І.Лисяк-Рудницький опублікував у мюнхенському журналі “Сучасність” у 1980 р. статтю “Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка”. Найбільш видатний представник української історико-філософської думки ХХ ст. висловив такий вердикт: “Суть Винниченкової соціально-економічної концепції можна, мабуть, краще визначити її негативними, ніж позитивними цілями. Він пристрасно відкидав тодішній суспільний лад, “капіталізм”, в якому бачив явне втілення соціальної несправедливості. При цьому він не робив ніякої різниці між недорозвиненим, напівколоніальним капіталізмом російським (включно з українським) та в передових країнах Заходу. Він з глибини серця ненавидів “панів і буржуїв”, що їх уважав за паразитарний клас, та прагнув ліквідації цього класу. Він вірив, що тільки люди фізичної праці, робітники й селяни, – господарсько продуктивні й суспільно корисні. Зате буржуазія – це “клас непрацюючих..., вічно безробітні, вічно гуляючі люди”. Трударі голодують, а буржуї об’їдаються кав’ярком і трюфелями, запиваючи шампанським і дорогими коньяками. Цей образ буржуазного обжерства настирливо повторюється на сторінках публіцистики Володимира Кириловича. Винниченко щиро обурювався на тих, які хотіли, щоб Україна була такою державою, “як у людей”, тобто з класовою диференціацією та звичною соціальною нерівністю”¹¹.

І.Лисяк-Рудницький погоджувався з тим, що більшу частину свого життя, від студентської лавки до середини 1930-х рр., Володимир Кирилович виступав як переконаний і войовничий марксист. Разом з тим він підкреслював, що Винниченків марксизм був своєрідний. Для ілюстрації цього висновку він запозичив образну характеристику свого молодшого друга Ярослава Пеленського (який, зауважу у дужках, нині працює в НАН України). У статті в “Українській літературній газеті”, опублікованій у квітні 1960 р., Пеленський назвав Володимира Кириловича “нешлюбною дитиною Карла Маркса з вродливою й темпераментною українською молодницею”.

Дуже важливо підкреслити, що Винниченків марксизм (так само, як явище, відоме під назвою “марксизм-ленінізм”) був надто спрощений. І.Лисяк-Рудницький підкреслював, що з вчення К.Маркса і Ф.Енгельса Винниченко сприйняв тільки есхатологічно-утопійну, але не пізнавально-наукову частину. “Його в марксизмі, – продовжував Лисяк-Рудницький, – захоплювали такі речі, як протест проти несправедливості капіталістичного ладу, міф пролетарської революції, візія майбутнього ідеального соціалістичного суспільства. Крім цього, він засвоїв типovu марксистську фразеологію”¹².

За три десятки років відданого служіння соціалістичній ідеї Володимир Кирилович мав можливість оволодіти азбукою марксизму, як це зробили його соратники Юліан Бачинський, Микола Порш або Лев Юркевич. Однак В.Винниченко не використав такої можливості, бо не відчував у цьому потреби. Його віра в соціалізм мала містично-релігійний характер та не потребувала наукових доказів. Він не засуджував цієї сліпої віри, тому що вважав її цілком природною.

Яскравою ілюстрацією такого ставлення до соціалізму може служити виступ В.Винниченка на робітничому святі у Львові в квітні 1912 р. "Наш народ – релігійний, – сказав він, – як і всякий народ, де б він не жив, як всяка група людей, яка страждає. Релігія – се перш усього бажання уникнути страждання, це є віра, уповання, надія на те, що колись страждання не буде, а буде щастя. В цьому смислі кожний, кому тяжко, хто гине під тягарем мук і не має на скинення його з себе тут, на землі ніякої надії, той хоч би для того, щоб легче нести цей тягар, мусить уповати на те, що колись буде добре. В цьому смислі для робочих мас соціалізм є релігією. Пролетаріат і його проводирі уже мають спромогу знати, що той світ є під великим сумнівом. Вони знають, що щастя можна і скорше добути, тому вповане своє, надію покладають на соціалізм, на боротьбу, на організацію, на всі ті засоби, які, на їх думку, допоможуть цьому"¹³.

Отже, для Володимира Кириловича марксизм був тільки засобом, який міг допомогти об'єднаним в організацію робітникам здобути щастя не у потойбічному світі, а за життя. Він покладався на розпропаговані інтелігенцією робітничі маси, які в революційній ситуації повинні були побудувати життя на соціалістичних засадах.

Разом із своїми колегами – українськими соціал-демократами – В.Винниченко побудував політичну організацію, зовсім не схожу на ленінську "партію нового типу", тобто без залізної дисципліни, жорсткого підпорядкування нижчих ланок вищим та культу вождя. Більшовицька партія, яку В.Ленін називав краплею у розбурханому народному морі, повинна була нав'язати десяткам мільйонів людей неприйнятний для них спосіб життя. УСДРП мала допомогти пролетарським масам усвідомити свої власні інтереси, не більше того.

Більшовики й меншовики, з одного боку, та українські соціал-демократи, з другого, – мали протилежні погляди, всупереч "інтернаціоналістській" риториці, на національне питання. Цим протилежність між меншовиками й українськими соціал-демократами вичерпувалася. Повторюю, однак, що між більшовиками та українськими соціал-демократами стояло на заваді не тільки національне питання, як це часто здавалося В.Винниченку.

Ставлячи розв'язання українського питання революційними засобами на перше місце, він відсував всі інші проблеми на другий план. Тому в спілкуванні з більшовиками Володимир Кирилович завжди надавав надто великого значення "типовій марксистській фразеології" (за наведеним вище виразом І.Лисяка-Рудницького). Не відразу йому вдалося зрозуміти, що ця остання для більшовиків була маскувальною. Тільки у 1920 р. він переконався в тому, що РКП(б) – КП(б)У будується як диктаторська партія, після чого не побажав мати з нею нічого спільного. На смерть В.Леніна В.Винниченко відгукнувся у щоденнику такими словами: "Брутальність, лицемірство, езуїтизм, нечесність з собою – покриває ті якості розуму й волі, якими він, безперечно, володів"¹⁴. А через кілька днів після цього запису в приватному листі Володимир Кирилович так висловився про вождя більшовицької партії та засновника радянської держави: "Він – алхімік, сухий, нещирий, дисгармонічний, а не революціонер. Тим паче, що й об'єктивно його революційність дала не революцію, а жорстоку реакцію"¹⁵.

У 1925 р. зміни в радянській Україні під впливом політики українізації знову збудили у В.Винниченка надію на повернення. Ця остання жевріла попри критичні закиди на адресу більшовицької українізації. В щоденнику під 11 березня 1925 р. з'являються такі фрази:

"Все більш обсідають думки про спробу співробітництва з більшовиками. Також є багато проти. Треба буде виступити проти самого себе. Правда, багато з тих позицій, що я займав у 1920 році, визнані більшовиками. Маю сатисфакцію. Але головніші все ж таки відкидаються. Тут знову доводиться переглядати питання: чи доцільно, чи виправдано примусовим способом заводити певні соціально-

економічні форми? Це радикальне питання. Коли вирішити його позитивно, тоді, будучи послідовним, з цього можна в певних обставинах визнати і диктатуру Політбюро"¹⁶.

Цитата довга, але дає багато інформації для роздумів про те, куди могла завести Володимира Кириловича туга за Батьківщиною. Українізацію комуністичного типу він уже готовий був розглядати як перехід більшовиків на його позиції. Одночасно В.Винниченко схвалював пропагандистську оболонку комуністичних перетворень, не турбуючись тим, що проти них виступали ті, кого більшовики бажали примусово ошчасливити. А логіка насильного ошчасливлення підводила до виправдання диктатури компартійних вождів, проти якої так гостро він виступив у 1920 р.

Невдовзі почалося листування з Антоном Приходьком. Володимир Кирилович поставив вимогу, щоб керівники УСРР звернулися до нього без посередників та відповіли на питання про сутність національної політики радянської влади. Вірний своїй тактиці, він не робив таємниці з листування. В емігрантській пресі, вже підігрітій поверненням М.Грушевського, почали по-всякому коментувати Винниченкові переговори. Одні вказували на жаждоу влади, інші виставляли мотивом бажання видати в Україні "Сонячну машину"¹⁷. Дуже зло прокоментував переговори з владою у своєму щоденнику Сергій Єфремов – колега й суперник його по Центральній Раді: "Вже давненько кружляє чутка, що Володимир Кирилович Винниченко знов подав "на Высочайшее имя прошение о помиловании". Помилявся, мовляв, каюсь і дозвольте приїхати, буду цяцею"¹⁸.

Переговори закінчилися зовсім не так, як бажав В.Винниченко. Ніхто з харківських можновладців до нього не звернувся. І не випадково: вже був не 1920-й рік. 6 жовтня 1925 р. в газеті "Известия ВЦИК" з'явилася стаття Бориса Воліна "Проделки Винниченки". Її розхристано-образливий тон цілком відповідав назві. Суть статті полягала у "викритті" таємних замірів емігранта: проникнути в СРСР та зсередини підтримати інтервенцію європейських держав, коли вона станеться. Якраз у той час преса почала запевняти радянських людей у неминучості останньої проти "першої в світі країни соціалізму". Чекання інтервенції виправдувало експеси диктатури і забезпечувало громадсько-політичну підтримку моделі індустріалізації, спрямованої на переважний розвиток галузей важкої й оборонної промисловості.

Б.Волін не був рядовим журналістом. До 1921 р. він займав посади у радянському апараті – голова Харківського губвиконкому, заступник наркома внутрішніх справ УСРР. Кар'єра в уряді не склалася, і він подався у пресу, де став справжньою "акулою пера". Редакція "Известий" доручала йому відповідальні виступи фейлетонного характеру, бо писав він зло й талановито.

Українські газети негайно передрукували фейлетон, в якому – це можна було бачити неозброєним оком – використовувалися сфальсифіковані факти. Незважаючи на всю свою упередженість щодо давнього суперника, навіть С.Єфремов занотував у щоденнику: "Досить гидотне враження лишається од цієї історії"¹⁹.

Фейлетон образив В.Винниченка, але нічому його не навчив. Він сприйняв цю атаку як ініціативу самого Воліна, і тільки. Не насторожив навіть факт негайного передрукування безглузких перекручень українськими газетами.

В 1926 р. Володимир Кирилович опублікував у Львові брошуру під виразною назвою "Поворот на Україну". В ній він закликав емігрантів вертатися на Батьківщину, щоб взяти участь "у праці й боротьбі за соціалістичний устрій"²⁰.

Ця брошура через кілька місяців потрапила в Київ. 4 січня 1927 р. С.Єфремов здивовано зауважив у своєму щоденнику: "Винниченко думає, що тут у нас хтось справді буде соціалізм!"²¹ Проте Володимир Кирилович був упевнений у цьому тільки в текстах, адресованих іншим. У його щоденниковому запису від 9 листопада 1926 р. нотується: "Вагання: чи їхати на Україну, коли навіть кли-

катимуть? Занадто чорно малює опозиція пануючу більшість. А що, коли справді так є? А що, коли в компартії вже ніяким соціалізмом і не пахне, коли, дійсно, це вже термідор"²².

Волінський фейлетон затримав відсилку листа від 10 жовтня 1925 р. А.Приходьку. Прочитавши його, В.Винниченко написав 19 жовтня ще один лист своєму кореспонденту та обидва опублікував у найбільш відомій львівській газеті "Діло" (14 листопада 1925 р.). На цьому листування з Приходьком обірвалося, але Володимир Кирилович не припиняв спроб зв'язатися з українськими можновладцями іншими шляхами. Характерний запис у щоденнику під 15 листопада 1926 р.: "Страшно плету, як павук, нитки відносин з Україною, але Чека акуратно рве їх, і даремно я чекаю відповіді". Нарешті, запис від 21 травня 1927 р., з якого видно, що вигнанець уже все зрозумів: "Вернутись я не можу, бо мій поворот – не бажаний. Чубар, Скрипник, Затонський відповіли грузинським комуністам на їхні запити в справі мого повороту ("він нам не потрібний")".

Уважно слідкуючи за радянською пресою, В.Винниченко старався скласти уявлення про життя в Україні. Він розумів, що преса є кривим дзеркалом, але робив власні висновки, часто навіть на основі відсутності, а не присутності інформації. Досить рано Володимир Кирилович зрозумів, що кампанія українізації вичерпується. Під 11 вересня 1932 р. у щоденнику зроблено такий запис:

"Цікаво: ніколи ніде в радянській пресі ні слова нема про національне питання, про нац. відносини, про українізацію. Очевидно, ці питання все твердо й історично вирішені й не потребують ніякого більше обговорення. Тільки як саме? Чи не так само, як і царський уряд колись "остаточно" вирішив?"²³.

Безумовно, тут ми маємо передчуття корінного зламу у політиці центру щодо України. Варто відзначити, що поняття "петлюрівська українізація", запровадженням якого Москва давала сигнал про припинення політичної кампанії, розпочатої в 1923 р., з'явилося тільки наприкінці 1932 р., та й то у секретній формі. Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про хлібозаготівлі в Україні, на Північному Кавказі та у Західній області від 14 грудня 1932 р. мала такий пункт:

"Предложитъ ЦК КП(б)У и СНК Украины обратитъ серьёзное внимание на правильное проведение украинизации, устранить механическое проведение её, изгнать петлюровские и другие буржуазно-националистические элементы из партийных и советских организаций, тщательно подбирать и воспитывать украинские большевистские кадры, обеспечить систематическое партийное руководство и контроль за проведением украинизации"²⁴.

В обстановці терору голодом, який розпочався на Кубані одночасно з УСРР, було здійснено депортацію населення кількох станиць і скасовано здобутки здійсненої М.Скрипником українізації. Відтоді там запанувала російська мова "як більш зрозуміла для кубанців"²⁵. Це була сталінська відповідь на пропозицію М.Скрипника об'єднати Кубань з Україною.

Чи міг В.Винниченко на основі доступних йому джерел інформації зрозуміти, що Сталін розпочав спрямований проти українського селянства терор голодом?

18 вересня 1932 р. Володимир Кирилович згадав у щоденнику отриманий лист від видавництва "Рух" з повідомленням про чергову висилку гонорару. Висилка була заблокована Наркоматом фінансів РСФРР, але він про це дізнався пізніше. А тоді зробив такий запис: "Гроші цьому злочинцеві й шкідливій людині висилаються. І то в той час, коли страшна скрута на валюту, коли в Україні голод. Через що, для чого, яка логіка в цьому?"²⁶ Отже, він знав про голод?

У першій половині 1932 р. в УСРР, справді, спалахнув голод, викликаний зимовими хлібозаготівлями 1931–1932 рр. У селян забирали основний продовольчий ресурс – хліб. Ті, хто не мав інших запасів продовольства (картопля, квасоля, сало, фруктова сушня тощо) до нового урожаю, гинули від голоду. Базари дав-

но припинили існування, бо село не мало продовольства на продаж, а придбати хліб у містах або на новобудовах було неможливо: там панувала карткова система. В українському селі голод припинився тільки влітку 1932 р., тобто з новим урожаєм. Голодомор, викликаний каральною конфіскацією всіх продовольчих ресурсів у "боржників" по хлібозаготівлях в українських та кубанських селах, розпочався в останні два місяці 1932 р. й тривав до літа 1933 р. Отже, голод, про який йшлося у щоденнику В.Винниченка, був звичайним після колективізації станом села. Він спостерігався тоді в багатьох місцевостях СРСР, особливо у хлібовиробних регіонах.

Про становище в Україні В.Винниченко дізнався значно пізніше. Дізнався... і не повірив! Ось запис у щоденнику від 18 травня 1934 р.:

"З України до Галичини приїхала вчителька, яку взято на інтерв'ю. Вигибло немовби мільйони з голоду. Голод і тепер є! Нищення української інтелігенції, кастрування укр. мови в діловодстві, в установах, університетах – немовби починається перехід на навчання руською мовою, себто русифікація. Укр. мови на вулицях уже не чути. Отже... контрреволюція? Щось підозріло чорно малює "вчителька"²⁷.

Терміном "вчителька", взятим у лапки, Володимир Кирилович краще, ніж словами, позначив неприйняття негативної інформації з УСРР. Йому, справді, було важко розібратися в хитросплетеннях підступної сталінсько-поститшевської національної політики. Офіційно поширюваний культ Тараса Шевченка, сам Павло Поститшев в українській вишиванці замість популярного у більшовицьких вождів напіввійськового френчу, оголошення про переведення столиці республіки знову в Київ – ці факти лежали на поверхні, а не передавалися пошепки. Й усе-таки, десь через місяць, коментуючи дивну для себе інформацію про появу у Москві ресторанів з джазом, фокстротами, винами та ікрою, він її порівнював з іншою: "А там, на околицях столиць і на околицях Союзу люди їдять людей"²⁸. Отже, інформація про голодомор невідступно переслідувала...

Такий детальний аналіз поінформованості В.Винниченка про реальний стан в Україні у 1933 та 1934 рр. потрібний, щоб увести у реальний контекст його останні "поворотівські" документи: лист до ЦК КП(б)У від 15 вересня 1933 р. й опубліковану в 1934 р. брошуру "За яку Україну?"

У щоденнику Володимира Кириловича нема зауважень, безпосередньо пов'язаних з листом у ЦК КП(б)У. Як правило, такі акції він обдумував завчасно та в письмовій формі. З іншого боку, суть його відображена у щоденникових записках досить детально. Адже йшлося про національну політику Москви в Україні.

Останню В.Винниченко розглядав у суто практичній площині: його вкрай занепокоїли пов'язані з нею самогубства М.Хвильового і М.Скрипника. Сила й переконливість аргументації в цій частині листа були неперевершені. Зовсім не випадково якраз ці сторінки були перекладені у ЦК КП(б)У російською мовою із зрозумілою метою: показати Сталіну.

"Я не знаю всех условий и причин смерти таких выдающихся и ценных людей на Украине, как Хвильовой и Скрышник, но мне, как и всем, ясно, что произошли они на почве национальных отношений и конфликтов. И если даже допустить, – продолжив Володимир Кирилович, – что только они сами виноваты во всем (как это некоторые стараются представить), то и тогда возникает вопрос: как же это так страшно разрешен национальный вопрос, что такие люди лишают себя жизни из-за него? И какой же силы и безысходности должны быть эти конфликты, если такой во всех отношениях испробованный, верный, честный партийный товарищ, как Скрышник, не мог найти у своих старых партийных друзей ни мирного разрешения вопросов, ни утешения, ни поддержки, ни снисхождения, ничего иного, видно, как враждебности, которая толкнула его в смерть"²⁹.

Наведені рядки обвинувачували П.Постишева та Й.Сталіна, який стояв за його спиною, в смерті одного з ветеранів комуністичної партії. Далі В.Винниченко, користуючись більшовицьким термінологічним словником, майже прямо звинувачував політичне керівництво у шкідницькому знищенні людських сил. Національна політика більшовиків в Україні кваліфікувалася у листі як об'єктивне відновлення старої царської політики³⁰.

Лист Володимира Кириловича розглядався на об'єднаному листопадовому (1933 р.) пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У окремо від інших питань. Два секретарі ЦК, М.Попов та П.Любченко присвятили тавруванню В.Винниченка спеціальні виступи. Попов зокрема назвав його "старим вовком української контрреволюції".

З 1933 р. твори Володимира Кириловича більше не друкувалися в УСРР, а, наявні у книжкових магазинах і бібліотеках вилучалися з обігу й знищувалися за актом. Згадувати ім'я В.Винниченка в пресі або по радіо дозволялося тільки у контексті виступів Попова та Любченка на об'єднаному листопадовому (1933 р.) пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У. Сталінське табу на позитивне згадування прізвища Володимира Кириловича протрималося п'ять з половиною десятиліть.

Заключним акордом Винниченкового прагнення повернутися на Батьківщину стала стаття "За яку Україну?" Машинописний текст цієї статті обсягом у 44 стор. було виготовлено в Парижі й розмножено на ротаторі у вигляді брошури. Він розсилався по адресах за вибором автора. Зокрема 11 лютого 1934 р. Володимир Кирилович надіслав її львівській радянофільській газеті "Праця", яка виконувала функції легального прикриття підпільної КПЗУ. Відповідна нотатка в щоденнику звучала так: "Цікаво дуже, чи вистачить сміливості у "Праці" надрукувати мою статтю "За яку Україну?"³¹

Щоб прояснити це питання, треба хоча б ескізно охарактеризувати зміст статті. Спочатку автор наводив у вільному викладі свій лист у ЦК КП(б)У від 15 вересня 1933 р. Ретельно відтворювався той текст, що його там переклали російською мовою (так званий "Лист Сталіну"). Далі В.Винниченко викривав облудність звинувачень на його адресу, що пролунали на об'єднаному пленумі ЦК та ЦКК КП(б)У у листопаді 1933 р., й на закінчення ставив запитання: що корисніше для українського трудового народу: чи гіпотетична буржуазна, самостійна Україна, чи наявна радянська, соціалістична Україна "в тісному союзі з іншими радянськими республіками"? Висновок був такий: "Можна головою ручитися, що українська "самостійна" буржуазна влада так не дбала б за освіту, розвиток, культурність трудящих мас, як це робить тепер радвлада"³².

Аналізуючи суспільно-політичний світогляд Володимира Кириловича, І.Лисяк-Рудницький проти наведених вище слів висловив таке зауваження: "Це писалося вже після того, як "радвлада" виморила в Україні голодом кілька мільйонів т.зв. "трудящих" і коли саме відбувалося масове винищування українських культурних кадрів, включно з усією старою верхівкою КП(б)У. Можна тільки дивуватися, до яких несамовитих абсурдів доводило ідеологічне доктринерство людину, якій не можемо відмовити ані інтелігентності, ані патріотизму"³³.

Якби в той час В.Винниченко знав про голодомор, навряд чи можна було б обмежитися його звинуваченням у доктринерстві. Проте, як було показано вище, про нього він дізнався тільки в травні 1934 р. (й не повірив).

Мабуть, не слід дивуватися панегірику на адресу радянської України "в тісному союзі з іншими радянськими республіками". До останнього Володимир Кирилович добре придивився у 1920 р., але потім була українізація. Упереджене ставлення до цієї політики у Винниченка почало змінюватися після 1925 р., коли він побачив результат: національне відродження. Після цього він готовий був забути про первинну та основну для Москви мету українізації – коренізацію диктаторської влади. Більше того, він готовий був, як це показано вище, прийняти диктату-

ру компартійних вождів, якщо вона забезпечила б хай навіть примусове запровадження безкласового суспільства й національне відродження в Україні.

Дивує інше: як він міг недооцінювати реальну силу свого літературного таланту, коли обертав його проти сильних світу цього? Перекладені російською мовою дві сторінки з листа Володимира Кириловича у ЦК КП(б)У виявилися визначальними для його подальшої долі. Діючи, як завжди, прагматично, Сталін не знищив останнього, як С.Петлюру, Є.Коновальця або Л.Троцького. Він просто прирік В.Винниченка на забуття.

Тим часом Володимир Кирилович 11 лютого 1934 р. поставив собі питання: чи вистачить у редакції газети "Праця" сміливості надрукувати його статтю "За яку Україну?" 21 березня він, щоправда, занотував: сміливець у Великій Україні, хто б надрукував цю статтю, був би розстріляний. А 21 червня 1934 р. через свого друга, художника Миколу Глуценка (якого небезпідставно підозрював у співробітництві з ДПУ) В.Винниченко передав півдесятка примірників брошури в радянське торгпредство у Парижі для відправлення дипломатичною поштою в Харків. Він розумів, для кого призначені примірники ("для ДПУ, Політбюро і взагалі для начальства, яке нікуди її не пустить"), але все-таки чекав на яку-небудь реакцію³⁴.

Весною 1935 р. Володимир Кирилович все ще думав, що до нього можуть прислухатися в СРСР. У "Трудовій Україні" – неперіодичному органі партії українських есерів, що виходив у Празі, він опублікував "Одвертий лист до Сталіна і Політбюро ВКП". Задумуючи його, В.Винниченко занотував у щоденнику: "Щоб написати, треба вірити в реальність і корисність такого листа. А віри такої саме й немає..."³⁵ Тим не менше, написав та опублікував.

Навіть у середині 1935 р. Володимир Кирилович цікавився відгуками на брошуру "За яку Україну?" 17 червня він прочитав статтю колишнього члена Центральної Ради Аркадія Животка, який працював викладачем українського вузу в Чехословаччині, був йому вдячний за коректний тон відгуку й аніскільки не здивований неприйняттям національної державності у радянській оболонці замість "буржуазної"³⁶.

Ні в публічних виступах, ні у власному щоденнику В.Винниченко не признався в помилковості своїх комуністичних позицій. Тим не менше, І.Лисяк-Рудницький не помиляється, коли стверджує, що він відійшов від концепції націонал-комунізму у середині 30-х рр., тобто після винищення Сталіним та Постишевим цієї течії в українському політичному житті. Одночасно, як підкреслював І.Лисяк-Рудницький, Володимир Кирилович покінчив із марксизмом, хоча до кінця життя продовжував мріяти про "земний рай" – безкласове й неантагоністичне суспільство³⁷.

Справді, на початку і в середині 30-х рр. В.Винниченко почав розчаровуватися у комуністичній ідеї. Між словом та ділом, між теорією й практикою більшовизму пролягала безодня. Володимир Кирилович не міг зрозуміти, чому носії найбільш радикальних визвольних ідей запровадили після приходу до влади розвинуту систему державного терору.

Вивчаючи творчість В.Винниченка, Г.Костюк дійшов висновку, що саме в той час він перестав покладати надії на можливість у короткі строки, тільки за рахунок запровадження якісно іншої організації суспільства зробити життя людини щасливим. Причина провалу всіх соціальних експериментів полягала, на думку Володимира Кириловича, в природі самої людини. Щоб оновити життя на справедливих основах, остання повинна була оновити спочатку себе – свою психіку, душу, мораль, побут. Тільки нова людина здатна перебудувати світ на основі правди, добра, людяності³⁸.

Справедливість цього спостереження підтверджується щоденниковим записом від 18 липня 1932 р.:

"Сучасним комуністам здається, що досить змінити соціально-економічну базу людського господарювання, і життя людей почне ставати щасливим. Але в дійсності ох як ще багато доведеться перетерпіти, поки почне творитися, дійсно, щасливе життя... Може, цілі віки минуть, поки людство вичистить себе від чорнила феодально-буржуазного існування"³⁹.

Відомо, що В.Винниченко вже на початку 20-х рр. не поєднував свої комуністичні переконання з російським більшовизмом. Коли почалася кампанія українізації та зажеврїла надія на повернення в Україну, його абстрактна віра у комуністичну ідею почала суміщатися з радянською політикою. На початку 30-х рр. вона знову стала абстрактною.

Уявлення Володимира Кириловича про комунізм як "світле майбутнє" змістилися у далеку перспективу, вимірювану століттями. Й усе-таки після побиття всіх горщиків з керівниками КП(б)У в паризькій брошурі 1934 р. "За яку Україну?" він у котрий уже раз заявив про свою відданість комуністичній ідеології.

Згадуючи цей факт, І.Лисяк-Рудницький дивується, але тут же дає ключ до його розуміння: Винниченко прощався з марксизмом, але не з тією кінцевою метою, що її ставив собі останній. Як і раніше, він прагнув "земного раю", створення безкласового неантагоністичного ладу⁴⁰.

Володимир Кирилович до самого кінця свого життя так і не засудив комуністичної ідеології. Такий крок (комуністичну практику в сталінському Радянському Союзі він не втомлювався засуджувати) виглядав би, на його думку, незрозумілим та недоречним. Адже він перестав вірити у комунізм, але винайшов собі адекватний замітник – конкордизм, ідеї якого можна знайти вже в першій редакції його роману "Нова заповідь" (1932 р.). Цілісна теорія нового суспільного ладу викладена в досі неопублікованому післявоєнному двотомному філософському трактаті "Конкордизм".

Останнім В.Винниченко називав систему всебічного (духовного, матеріального, правового, фізичного й ін.) погодження між людьми, засновану на колектократії. Нею була названа універсальна система виробничих кооперативів, у якій всі працівники є співвласниками кожного окремого підприємства і тому мають право на свою частку прибутку.

Як тут не згадати те, що Володимир Кирилович з 1917 р. був радянцем та поділяв разом з іншими радянське гасло "Фабрики – робітникам!" Винниченкова концепція колектократії живилася й американським "народним капіталізмом", який почав розвиватися з кінця XIX ст. Тоді окремі приватні підприємства почали розподіляти частину прибутків між працюючими і (або) випускати додаткові акції для придбання їх членами трудового колективу.

Аналізуючи під цим кутом зору творчість В.Винниченка, Г.Костюк згадав роман "Хочу!" (1916 р.). В ньому було зроблено спробу показати творення нових соціальних відносин між працедавцем та робітниками на базі заінтересованості останніх у прибутках. Проповідником ідеї "отворченої вільної праці" в романі виступив молодий поет Андрій Халєпа⁴¹.

Сучасна дійсність дала нам можливість перевірити ідею колектократії на практиці. З 1991 р. почалася приватизація державних підприємств. Вона набувала різних форм, у тому числі – передачі підприємств у руки трудового колективу. Виявилось, що така схема роздержавлення найбільш невдала під кутом зору ефективності виробництва. Поведінка працюючої людини залежить від того, ким вона себе відчуває – співвласником підприємства або найманим працівником, який не повинен турбуватися про технічне переозброєння, ринки збуту продукції, умови її реалізації тощо. Найбільшою мірою на таке відчуття впливає походження одержуваного доходу. Якщо частка прибутку в доході є більшою, ніж частка заробітної плати, працівник відчуває себе підприємцем, при зворотному стані

справ – робітником. Коли співвласниками є всі працюючі, одержуваний прибуток після розподілу не може перевищувати заробітної плати. Виробничі перспективи таких підприємств завжди залишалися незадовільними, поки діяла ця схема приватизації.

Оцінюючи концепцію конкордизму, І.Лисяк-Рудницький справедливо зауважив, що Володимир Кирилович належав до тих людей, які не можуть жити без утопії⁴².

Утопічність конкордизму не вимагала особливих доказів. Врешті-решт, соціальний мир не можна ототожнювати з відсутністю антагонізмів. Боротьба суперечливих суспільних сил є двигуном прогресу. І навпаки, формування гармонійного суспільства, про яке мріяв В.Винниченко, боротьба з "дискордією" пов'язані з насиллям. Прагнення "ощасливити" суспільство примусовими заходами завжди вело до протилежного: диктатури, тиранії, гноблення.

Різнопартійна українська еміграція завжди боролася не стільки з більшовизмом, скільки з інакодумаючими у власних лавах. Будучи породженням колосального заряду ненависті, вихлюпнутого на людське суспільство Першою світовою війною, більшовизм глибоко вплинув також на своїх ворогів. Більшою або меншою мірою противники ленінізму зробили власною філософією сповідувані більшовизмом заповіді: "Хто не з нами, той проти нас!", "Якщо ворог не здається, його знищують!"

Представники різних політичних сил трималися командами, підтримуючи один одного. Володимир Кирилович на цьому тлі залишався самотнім, бо не зраджував своїй політичній позиції радянця після того, як більшовизм опанував ради, змінив політичну природу останніх та ототожнив їх із собою. Внаслідок цього еміграція почала сприймати радянсько-комуністичну позицію В.Винниченка як більшовицьку й вивела його із своїх лав. Але він здебільшого не переймався цим, бо завжди відчував себе представником великого колективу – українського народу. Це давало йому силу все життя керуватися обраним з юності принципом "чесності з собою". В останньому публіцистично-мемуарному творі "Заповіт борцям за визволення" (1949), який йому не судилося побачити надрукованим, Володимир Кирилович формулював своє життєве кредо афористично: "Будь чесним з собою, себто: не ховай від себе самого правди, не лукав сам з собою, не бреш сам собі, бо, збрехавши собі, обдуривши себе, ти будеш здатний на злочинну, надзвичайно шкідливу для колективу брехню іншим"⁴³.

Виступаючи на презентації документального телефільму "Кому повім печаль мою..." (студія "Контакт", режисер Т.Золосев, сценарій Г.Сиваченко), Мирослав Попович підкреслив, що В.Винниченко в еміграції залишався єдиним законним представником легітимної української влади⁴⁴. Це дружно проігнороване довоєнною еміграцією спостереження абсолютно вірне. Йому першому Центральна Рада видала мандат на урядування. Отже, перші у ХХ ст. здобутки української виконавчої влади пов'язані з його іменем. На новому витку національно-визвольної боротьби він очолив верховний законодавчий орган УНР – Директорію, а Трудовий конгрес підтвердив цей мандат.

М.Попович відзначив ще одну притаманну Володимирі Кириловичу як політичному діячеві якість: "Винниченко був єдиною людиною, яка нічим себе не скомпрометувала, починаючи з 1918 року аж до кінця війни і після неї. Він не пішов на капітуляцію перед комуністами. Всі пішли: і Грушевський, і Христюк, за винятком хіба що верхівки петлюрівського керівництва. З іншого боку, він не пішов у подальшому ні на яке співробітництво з німецькими нацистами. І саме за це постраждав, вийшовши з боротьби сам-один"⁴⁵.

Сказане вище пояснює якісну зміну в становищі емігранта з Мужена (неподалік від Канн) після Другої світової війни. Сталося так, що без власних зусиль він вийшов із забуття.

Після всіх пертурбацій, викликаних реалізацією у 1945 – 1946 рр. таємних ялтинських угод про видачу Сталіну підданих Російській імперії та громадян Радянського Союзу, в країнах Заходу залишилися все ж сотні тисяч українців. Політичне обличчя української еміграції істотно змінилося. До подій 1917 – 1920 рр. вона вже ставилася як до далекого минулого. Власне, ці останні об'єктивно ставали таким у світлі всього того, що трапилося з 1939 р. І на цьому тлі почала проявлятися в своєму реальному масштабі постать ще живого В.Винниченка.

Володимир Кириловичу почали писати. Зміст листів якнайкраще проаналізував він сам у червні 1948 р. в дописі до редакції газети "Українські вісті" (Новий Ульм, Німеччина). "Всі автори, – писав він, – без ніякого примусу, без ніякої користі для себе висвітлюють високу оцінку моєї громадської, політичної та літературної діяльності, називаючи мене першим головою першого уряду відродженої української Держави, незламним борцем за всебічне визволення українського народу, славним сином України, великим учителем, найбільшим, найкращим письменником сучасної України та десятками подібних назв (Я з великим зусиллям і ніяковістю переказую вислови про мене, але мушу робити це в інтересі істини). І майже всі дописувачі ставлять мені запитання в таких приблизно виразах:

"Чого ж не чути Вашого голосу в еміграції? Чому ніде не можна знайти ні одної Вашої книги? На Україні советська влада карає засланням, тюрмою і навіть смертю за тримання і читання Ваших творів, і все ж таки вся Україна, нишком передаючи з рук до рук, читає їх. А тут, за кордоном, у країнах вільного слова, немає їх ніде. В чому річ?

Коли німці захоплювали Україну, вони приваблювали на свій бік українців повідомленням, що на Україні вже сформувався український уряд під проводом Винниченка, і українські червоноармійці масово перебігали до німців, бо вони вірили в Вас...

А тут, – пишуть вони, – де живе не вигаданий німцями, а реальний Винниченко, де не німцями, а українцями формуються уряди, центри, проводи, де виробляються програми, де обмірковуються способи і форми визволення України, ніякої Вашої участі не помітно і навіть імені Вашого не згадується. А зате в величезній більшості емігрантської преси (так само, як у советській) лайки на Вас можна вичитати скільки хоч. Чим усе це пояснити?!"

"І одні з кореспондентів, – продовжував далі Володимир Кирилович, – самі пояснюють і мені, і собі це тим, що проводирі українських політичних груп бояться мене, моєї конкуренції, мого впливу на маси еміграції. Інші пояснюють, що причиною тому є розходження в поглядах між мною і тими проводирями. А ще інші, слухаючи й читаючи обвинувачення мене в комунізмі, в зраді Україні й запродавстві большевикам, з дивуванням і непорозумінням запитують:

Та як же можна таке говорити?! Адже ті самі большевики весь час називали та й тепер називають Вас "буржуазним націоналістом", "оскаженілим самостійником", "запроданцем капіталістам, слугою буржуазії". Невже ж українці в еміграції цього не знають?! А як знають, то як же пояснити таке дивне, абсурдне обвинувачення?!"⁴⁶.

Цей надзвичайно прецизійний самоаналіз всебічно ілюструє всі нюанси становища, в якому опинився муженський затвірник в епоху, коли в Європі та у всьому світі починалося протистояння двох наддержав.

Змінилася історична епоха. Змінилася українська еміграція, в середовищі якої Володимир Кирилович перебував. Але не змінився сам В.Винниченко. Його письменницький хист і дар політичного аналізу, діючи в унісон, могли продукувати глибокі й точні прогнози. Він не помилявся, оцінюючи власне становище в еміграції, та не чекав у найближчому майбутньому від неї будь-яких лаврів. Як

завжди, в центрі всесвіту В.Винниченка перебував український народ, його проблеми, його біль і кров.

Нові кордони соборної України були визнані міжнародним співтовариством та становили один з елементів післявоєнного світового устрою. УРСР стала членом-засновником ООН, багатьох міжнародних організацій. Однак вона, як і раніше, корилася кривавій сталінській диктатурі, яка ставилася до найбільшої національної республіки Радянського Союзу з особливим упередженням.

В.Винниченко міг боротися із сталінщиною тільки одним способом: письменницькою діяльністю. Твори, над якими він працював в останні роки життя, були художніми, але несли у собі потужний заряд спрямованої проти марксизму-ленінізму публіцистичності. Навіть, маючи під 70 років, Володимир Кирилович не втрачав якостей бійця.

Свої зусилля В.Винниченко зосередив на переробці роману "Нова заповідь". Він працював над романом з довоєнних часів (перша редакція – 1932 р.), тепер зробив новий, короткий варіант, разом з дружиною Розалією Яківною переклав текст французькою мовою. Ця редакція побачила світ у квітні 1949 р. в паризькому видавництві. Український оригінал з'явився роком пізніше в Новому Ульмі (Німеччина), у видавництві газети "Українські вісті".

10 травня 1949 р. літературно-артистичне товариство Клуб де Фобур влаштувало прилюдне обговорення французького перекладу "Нової заповіді". В центрі уваги присутніх були не стільки ідеї книги, скільки особистість її автора. Головний доповідач назвав Володимира Кириловича "великою людиною європейського рівня"⁴⁷.

Книгу В.Винниченка помітили й інші французькі громадські організації. Зокрема Товариство сприяння розвитку мистецтва, науки і літератури нагородило автора срібною медаллю та почесним дипломом⁴⁸. З розгорнутою інформацією про цю подію виступив популярний паризький тижневик "Ле нувель літерер". Професор Ілько Борщак, який постійно жив у Парижі, писав з цього приводу: "Після Шевченка і Марка Вовчка В.Винниченко є перший український письменник, що на його твір з красном письменства відгукнулася французька опінія"⁴⁹.

Після "Нової заповіді" В.Винниченко захопився романом, який став останнім у його письменницькій кар'єрі. Новий твір мало нагадував традиційний літературний. Це – роман ідей, роман соціальної тези, роман-памфлет. Сам Володимир Кирилович називав його політичною концепцією в образах⁵⁰.

Історія написання роману вичерпно простежується за Винниченковим щоденником. Письменник приступив до роботи 26 листопада 1949 р. За три місяці була готова перша редакція. Володимир Кирилович працював, як завжди, дуже швидко. Від березня до червня 1950 р. перша редакція відшліфовувалася автором, й у міру готовності розділів вони перекладалися французькою мовою. Остаточний передрук відредагованого українського тексту завершено 28 червня 1950 р. Отже, В.Винниченко пропрацював над романом сім місяців.

До цього твору письменник поставився, як до всіх попередніх: ретельно відпрацьовував сюжетні повороти, щоб тримати читачів у постійній напрузі, турбувався про те, щоб психологічні портрети основних героїв були життєво достовірними і розгорталися з природним динамізмом, відшліфовував діалоги та описи пейзажів тощо. Разом з тим він ставив завдання висвітлити в певній життєвій ситуації свої політичні ідеї. Йому хотілося гармонізувати у цілісному творі обидва завдання – літературне й політико-філософське. Коли почалася доробка першої редакції, письменник занотував у щоденнику (запис від 27 березня 1950 р.): "Все більший і більший сумнів: чи не жертвую я літературною, мистецькою стороною ради ідейної, пропагандивної"⁵¹. Однак переживав він даремно. З літературної точки зору роман – цілком на висоті.

Володимир Кирилович довго роздумував над назвою роману. За кілька тижнів до завершення першої редакції він зважився поставити в заголовок одіозне ім'я. Запис у щоденнику від 4 лютого 1950 р. такий: "Здається, найкраща назва може бути: "Слово за тобою, Сталіне!" Слова персонажа, взяті в лапки"⁵².

Поряд з деякими класичними оповіданнями та п'єсою "Чорна Пантера і Білий Ведмідь" роман (єдиний з усіх) передбачений для текстуального й оглядового вивчення програмою середньої загальноосвітньої школи. Тому він був опублікований у 1999 р. в серії "Бібліотека школяра" видавництвом "Наукова думка". На жаль, у цій хрестоматії через об'єктивні причини не знайшлося місця для блискучої передмови Г.Костюка, написаної до першої публікації роману. Вперше він був виданий з рукопису в Нью-Йорку у 1971 р. Комісією для вивчення й збереження спадщини В.Винниченка при Українській вільній академії наук. Передмова обсягом 80 стор. увійшла також до книги Г.Костюка "Володимир Винниченко та його доба" (Нью-Йорк, 1980). Обидві публікації в Україні є бібліографічною рідкістю, хоча доступні спеціалістам.

Не переказуючи змісту дослідження Г.Костюка (його важко назвати передмовою), хотілося б повторити у цій статті телеграфно коротку узагальнюючу характеристику останнього і, мабуть, найбільш визначного великоформатного твору В.Винниченка:

"Головна вартість роману, на нашу думку, – в його мистецькому зображенні радянської дійсності. Психологічно-правдива атмосфера загального страху. Диявольське ламання елементарної етики в стосунках між людьми, навіть найближчими, рідними. Донощицтво як органічна властивість суспільного життя. Гостро антагоністичне станове, класове розмежування та національна нерівність між народами Радянського Союзу. Страшні народні злидні при одночасній постійній пропаганді щастя й добробуту. Загальний, зовнішньо-крикливий ентузіазм любові й відданості радянській владі при глибоко захованій загальній ненависті до неї"⁵³.

Г.Костюк дивився на роман Володимира Кириловича очима репресованого. На людину з іншим життєвим досвідом, у тому числі на наших сучасників, яких сталінщина не торкнулася, роман не може справити рівновеликого емоційного впливу. Однак його об'єктивна цінність від цього не зменшується.

В липні 1950 р. В.Винниченко відсвяткував своє 70-річчя. Святкування було скромним, хоч його поздоровили багато шанувальників.

Ще кілька місяців Володимир Кирилович працював у звичному темпі. Однак з осені постійно наростала втома, а з нею – апатія. Давалася взнаки багаторічна виснажлива фізична праця. В листопаді почалися тяжкі болі у голові та горлі. Грудень і майже весь січень наступного року довелося пролежати в ліжку.

Коштів на систематичне лікування не знайшлося, але у лютому його фізичний стан дещо покращився. Та 6 березня 1951 р. о сьомій годині вечора настала смерть. Немало істориків, від петлюрівця Зіновія Книша до комуніста Івана Хміля, закидали В.Винниченка брудними звинуваченнями, використовуючи для цього його негативні самооцінки. Вони наївно сподівалися таким способом переконати читачів у справедливості своєї власної позиції. Однак Володимира Кириловича бруд не торкнувся. Його можна було тимчасово відсунути в тінь, а потім навіть видряпати прізвище з підручників. Однак український народ завжди прагнув свободи й незалежності. Ім'я В.Винниченка невіддільне від цих понять, і воно залишатиметься з народом. Він вже зайняв своє місце у вітчизняній історії.

¹ Нитченко Дмитро. Листи письменників // Березіль. – 1993. – № 7 – 8. – С. 54 – 55.

² Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. – Том. 1. – Мюнхен, 1983. – С. 463 – 464.

³ Там само. – С. 465 – 466.

- ⁴ *Винниченко Володимир*. Щоденник. – Т. 1 (1911 – 1920). – Едмонтон – Нью-Йорк, 1980. – С. 445.
- ⁵ Цитується за: Панченко Володимир. Молоді літа Володимира Винниченка // Київ. – 1997. – № 3 – 4. – С. 152.
- ⁶ Нова Україна (Прага). – 1923. – Ч. 7 – 8. – С. 286.
- ⁷ Сучасність. – 2000. – № 6. – С. 94 – 95.
- ⁸ *Винниченко Володимир*. Щоденник. – Т. 2 (1921 – 1925). – Едмонтон–Нью-Йорк, 1983. – С. 508.
- ⁹ Там само. – С. 517.
- ¹⁰ Там само. – С. 22.
- ¹¹ *Лисяк-Рудницький Іван*. Історичні есе. – Том. 2. – К., 1994. – С. 98.
- ¹² Там само. – С. 106.
- ¹³ ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 4.
- ¹⁴ *Винниченко Володимир*. Щоденник. – Т. 2. – С. 282.
- ¹⁵ *Жулинський Микола*. Голгофа українця Володимира Винниченка // Винниченко Володимир. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С. 126.
- ¹⁶ *Винниченко Володимир*. Щоденник. – Т. 2. – С. 528.
- ¹⁷ *Міщук Р.* (упорядник). Листи В.Винниченка до А.Приходька // Слово і час. – 1990. – № 2. – С. 29.
- ¹⁸ *Єфремов С.* Щоденники. 1923 — 1929. – К., 1997. – С. 267 (запис під 17 серпня 1925 р.).
- ¹⁹ Там само. – С.285.
- ²⁰ *Лисяк-Рудницький Іван*. Вказ. праця. – С. 107.
- ²¹ *Єфремов С.* Вказ. праця. – С. 450.
- ²² *Винниченко Володимир*. Щоденники // Київська старовина. – 2000. – № 3. – С. 157.
- ²³ *Винниченко Володимир*. Щоденники // Київська старовина. – 2000. – № 5. – С. 70.
- ²⁴ Голод 1932 — 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 293.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ *Винниченко Володимир*. Щоденники // Київська старовина. – 2000. – № 5. – С. 70.
- ²⁷ Там само. – № 6. – С. 85.
- ²⁸ Там само. – С. 87.
- ²⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 6205. – Арк. 13.
- ³⁰ Там само. – Арк. 14.
- ³¹ *Винниченко Володимир*. Щоденники // Київська старовина. – 2000. – № 6. – С. 84.
- ³² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6443. – Арк. 41.
- ³³ *Лисяк-Рудницький Іван*. Вказ. праця. – С. 107.
- ³⁴ *Винниченко Володимир*. Щоденники // Київська старовина. – 2000. – № 6. – С. 84 – 86.
- ³⁵ Там само. – С. 90.
- ³⁶ Там само. – С. 91.
- ³⁷ *Лисяк-Рудницький Іван*. Вказ. праця. – С. 107.
- ³⁸ *Костюк Г.* Записки Володимира Винниченка // Володимир Винниченко. Щоденник. – Т.1 (1911 – 1920). – С. 22 – 23.
- ³⁹ *Винниченко Володимир*. Щоденники // Київська старовина. – 2000. – № 5. – С. 66.
- ⁴⁰ *Лисяк-Рудницький Іван*. Вказ. праця. – С. 107.
- ⁴¹ *Костюк Г.* Володимир Винниченко та його доба. – Нью-Йорк, 1980. – С. 77.
- ⁴² *Лисяк-Рудницький Іван*. Вказ. праця. – С. 108.
- ⁴³ *Винниченко Володимир*. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С. 8.
- ⁴⁴ *Попович Мирослав*. “Я роблю так і інакше робити не можу...” // Слово і час. – 2000. – № 7. – С. 56.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ *Нитченко Дмитро*. Вказ. праця. – С.52 – 53.
- ⁴⁷ *Сиваченко Галина*. “Кому повім печаль мою?..” (Неопубліковані щоденники В.Винниченка) // Київська старовина. – 2000. – № 3. – С. 150.
- ⁴⁸ *Костюк Г.* Володимир Винниченко та його доба. – С. 71.
- ⁴⁹ *Борщак І.* “Нова заповідь” у Парижі // Україна (Париж). – Збірник четвертий. – 1950. – С. 289.
- ⁵⁰ *Костюк Г.* Володимир Винниченко та його доба. – С. 83.
- ⁵¹ Там само.

⁵² Там само. – С.82.

⁵³ Там само. – С. 78.

The article analyses system of world outlook values of Volodymyr Vynnychenko, his ideological evolution from social democratiz to national communism, attempts to find common language with Bolsheviks and reasons of this attempts failure.
